

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО МІФОЛОГІЧНІ ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ ЗАКАРПАТТЯ*

Упродовж століть філософи, учені, священники замислювалися над феноменом людини, зосібна над непростійністю, роздвоєністю її природи, багатовекторністю її поривань і інтенцій, прагнень і жадань. Що ж рухає людиною? Чому вона інколи планує одне, а робить інше? Чому зло часто перемагає добро, а гамувати свої пристрасті буває не під силу і найраціональнійшій особистості, озброєній ригористичними постулатами? Що стоїть за цим усім? І чому, не зважаючи на наш раціональний, технізований вік ми віримо в зурочення, темні сили, сахаємося від порожнього відра і перев'язуємо зап'ястя червоною ниткою?

Свого часу біхевіористи заявили, що слід змінити обставини, оточення, і людина стане іншою, якщо житиме в гарних умовах. Але й це виявилось помилкою, людина не стала щасливішою, навпаки, наш тривожний, здавалось би, ситий – принаймні для розвинутих країн, вік несе з собою депресії, невдоволення, втрату традиційних цінностей, непогамований потяг до задоволень. З відкриттям підсвідомості, неусвідомлених чинів людини поглибилися інтерпретації психічних явищ, які сформувалися у дуже віддалені часи і збереглися у вигляді колективних архетипів, що впливають і на індивідуальну свідомість. Міфологічний період розвитку людства, що був набагато довшим від наукового, залишив – що зараз доведено – відбиток на наших душах і досі відлунує у наших снах, страхах, з'явах, діях. Нині бачимо інопланетян, снігову людину, лох-неське чудовисько, а раніше відьом, чортів, вовкулаків...

На чимало подібних питань проливає світло праця Оксани Тиховської, яка порушує низку цікавих і досі маловивчених проблем народної культури, які довгий час замовчувалися в радянській науці, а нині стали предметом міждисциплінарних студій. Новітньою є тематика праці, авторка не про-

сто розглядає міфологічні витoki фольклорних творів, а з'ясовує їх етнопсихологічне підложжя та архетипну специфіку, застосовуючи для цього методу етнопсихології та психоаналізу. Свої висновки вона робить на регіональному матеріалі, розглядаючи міфологію, етнологію та фольклор Закарпаття, адже відомо, що в краї з багатьох причин гарно збереглися архаїчні народні вірування та обряди, а студій з цих питань у наш час відверто бракує, так само як і фольклористів.

Джерельною базою монографії є матеріал, який збирався у кінці XIX – XXI столітті, це серед інших зібрання закарпатських дослідників минулого Федора Потушняка, Петра Світлика,

Теодозія Злоцького, доробок яких ще теж є недостатньо поцінованим у сучасній науці. Відомо, що значний матеріал по віруваннях зібрав у тогочасній Угорській Русі і Володимир Гнатюк. О. Тиховська ввела у науковий обіг і багато нових джерел з місцевої періодики, що виходила і виходить у краї, й де фіксувалися спостереження з різних місцевостей. Це такі ще мало розглядувані раніше видання як «Наш рідний край», «Заря – «Најна́л», «Русская Правда», «Подкарпатська Русь», праці з сучасних закарпатських часописів тощо, записи, відомості, студії фольклористів Івана Сенька та Івана Хланті. Таким чином, до монографії увійшов дуже багатий матеріал народних вірувань, ритуалів, забобонів, замовлянь, клятв та ін., перед нами розкривається широка картина давнього світогляду – язичницького та християнського. Авторка залучає до аналізу і взірці з інших регіонів України та й поза неї, з території Пряшівщини у Словаччині та ін., проводить паралелі з міфологією та фольклором близьких чи сусідніх спільнот та народів – румун, сербів, угорців, білорусів та ін.

Розглядаючи певне явище, ритуал, персонаж, образ О. Тиховська дошукується причин його постання, давніх витоків, які ведуть, зосібна, до патернів, первісних архетипних утворень, пов'язаних

* Тиховська О. Магія та міфологія в українському фольклорі Закарпаття: етнопсихологічний аспект. Ужгород: РІК-У, 2021. 512 с.

з людською підсвідомістю, згідно з працями К.-Г. Юнга, З. Фрейда, М.-Л. Фон-Франц та ін., це образи Самості, Тіні, Его, Анімуса тощо. Ці феномени є у сув'язі з давніми язичницькими культами, тотемними, анімістичними уявленнями, проте існують і психологічні причини появи демонічних істот та духів – це намагання позбавитися суто людських страхів і переживань, оформити їх у знаній антропоморфній іпостасі, персоніфікувати, сублімувати тощо. Авторка пише: «Все те, що збуджує наші почуття, а відповідно й афекти страху, надії, любові, ворожнечі, бажань і т.д. – все це втілюється перед нами у формі живих істот. Таким чином, візуалізований в образі демона страх позбувається своєї невизначеності, його загрозна сила уявляється слабшою. На образ демона людина переносить частину рис та властивостей, притаманних їй самій, а це, з психологічної точки зору, сприяє послабленню емоційно-чуттєвої напруженості (с. 333).

Робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків та літератури. У *Вступі* до монографії наголошено на важливості вивчення міфологічних витоків світогляду людини, її етнопсихології, серед іншого і з метою вивчення, у виразненні національної картини світу, національного характеру та менталітету українця, загальнолюдських рис свідомості загалом. Дослідниця пише про причини і особливості формування демонологічних образів та магічних ритуалів і їх віддзеркалення в українському фольклорі, роль несвідомого в людській психіці, боротьбу в її душі добра і зла, наводить думки вчених з терену психоаналізу тощо.

У першому розділі «Методологія, історіографія та джерела дослідження» описано джерельну базу роботи та використовувані наукові праці, у кінці книги їх представлено так само в окремих рубриках, згадаймо, що бібліографія є солідною, містить 535 джерел.

У другому розділі «Психоаналітичне підґрунтя космогонічних, етіологічних і теологічних міфів українців у контексті світової міфології» йдеться про архаїчні міфи світотворення, уламки яких знаходимо в пісенному чи оповідному фольклорі. Тут розглянуто сюжети та мотиви про двох чи трьох деміургів, які творили світ, образ яйця як моделі світотворення, роль Сонця як символу добра, мудрості, знання, воно асоціюється з принципом Самості – вищої мудрості, інших небесних світил, а ще детально проаналізовано образи язичницьких богів, які згодом злилися з християнськими і збереглися переважно в обрядових жанрах фольклору. У світлі психоаналізу авторка говорить про їх зв'язок з виокремленням на певному етапі індивідуальної свідомості людини (Его), свідомості загалом з несвідомості, що означало певний етап розвою людини, перехід нею на систему координат добра і зла.

У третьому розділі «Етнопсихологічна специфіка магічних ритуалів та замовлянь у фольклорі Закарпаття» проаналізовано обрядовість календарного року, зокрема різдвяну, великодню, купальську, їх зміст та ритуали. Оксана Тиховська свідчить, що виконання календарних обрядодій створювало ілю-

зію причетності людини до процесу світотворення, наповнювало сакральною змістовністю її життя, допомагало структурувати його. На Закарпатті збереглося кілька специфічних ритуалів: випікання хліба-карачуна, умивання перед вечерею снігом, обв'язування стола ланцюгом, настилання соломи («баби») під скатертю, «обкурювання» дерев. У купальській обрядовості активізувалася рослинна магія, обрядодії та вірування, що збереглися у піснях та оповідках. Авторка розглядає і такий важливий ритуал наших предків, як жертвопринесення, його еволюцію, вона вважає, що його виникнення обумовлене прагненням захисту, забезпечення людини перед загрозою, уникнення психологічних травм шляхом задобрення божества (і поганого, лихого теж). Жертвами були тварини, рослини, їжа, напої, предмети побуту. Згадаймо, що, за О. Фрейденберг, прообразом сучасного столу був вівтар, де приносили жертви, він був високим, ближчим до бога, а згодом модифікувався у предмет обстановки, та хто зараз знає про це! О. Тиховська свідчить, що поява ритуалів жертвоприношення зумовлена особливостями психології людини, її прагненням спокути та тим, що лякає та постає персоніфікацією загрози або жорстокого судді. Вочевидь, різні види жертвоприношень мали на меті асимілювати страх або докори сумління й у такий спосіб дати можливість людині уникнути різних типів внутрішніх психологічних травм.

Ще одним засобом захисту від негативної внутрішньої Тіні, на думку дослідниці, були різноманітні замовляння, клятви, прокляття, де слову надавалася матеріальна сила в поєднанні з ритуалом. Згадуються тут і уламки архаїчних клятв, що збереглися лише в регіоні, дається їх пояснення. Замовляння були спрямовані і проти зурочення, вроків, що теж змальовано в праці. Дію ритуалів та слів підсилювали певні просторові та часові координати, наприклад, межа, готар між селами, полуденний та опівнічний час, де можливий вплив потойбіччя, і що теж з'ясовано авторкою на основі різноманітних «пригод» на межі у народних нарративах.

До четвертого розділу «Етнопсихологічне підґрунтя уявлень про душу та дводушників в українській міфології Закарпаття» увійшли відомості про так званих дводушників, цими персонажами повниться фольклор Закарпаття. Поняття про душу відлунує і в культурі предків, що зберігся до нашого часу у поховальній обрядовості. Авторка пише: «З психологічної точки зору, ритуали, пов'язані з цим культом, відображали: 1) прагнення людини утвердити ідею безсмертя душі, безконечності життя; 2) бажання усунути страх перед смертю та перед ображеними небіжчиками; 3) прагнення виконати свій морально-етичний обов'язок, належним чином ушанувавши померлих предків, допомігши їм почуватися комфортно в потойбіччі, й отримати за це належну винагороду – щасливе й гармонійне життя, не затьмарене бідами» (с. 256). Народна фантазія породила багато зооморфних, тератоморфних та антропоморфних істот, що діють у мальовничих обставинах гірського краю.

Отже, дводушники представлені мерцями (відомий у світовій культурі сюжет про коханого-мерця), самогубцями, а ще це відьми (босоркани), босоркуні, упирі, нічники, вовкуни, які репрезентують темний бік образу колективної Тіні і є зловорожими стосовно людини (узагальнений образ страхів, неврозів, фобій). Усі ці персонажі, яскраво змальовані у різноманітних наративах, биличках і бувальщинах, увійшли до багатьох казок, де виконують виховну і розважальну функцію. Щодо відьми, то, можливо, варто було б згадати про розправи над відьмами, які в українському фольклорі підлягали самосуду, як люди з надприродною силою, чарівники, в той час як у Європі їх судили офіційно і спалювали за зв'язок з верховним злом, Сатаною, Люцифером, тобто це були дії проти церкви і Бога.

У п'ятому розділі «Етноархетипна семантика образів демонів, духів природи та надприродних істот у фольклорі Закарпаття» дослідниця з'ясовує народні уявлення про такі персонажі українського фольклору як чорт, водяник, лісовик, мавка, повітруля тощо, які є володарями різних стихій (води, землі та повітря), вони можуть як шкодити, так і чинити добро людям. На її думку, жіночі образи є породженням архетипу Аніми, непізнаної внутрішньої фемінності чоловіків, яка викликає в них страх. В українській уснопоетичній творчості збереглося чимало оповідок про чорта, як основного призвідника гріха. Авторка пише, що в образі чорта людина персоніфікує свої злі прагнення, почуття, справи тощо. У такий спосіб відбувається метафоричне розщеплення внутрішнього світу особистості, зло «вноситься за межі» людського Его, усвідомлюється як темне alter-ego, стає персоніфікацією архетипу негативної Тіні. «Такі вірування, – свідчить О. Тиховська, – відображають найважливішу функцію чортів – спокушати людей, зароджувати в їх душах гординю, уподібнювати людей до себе (адже саме гордість, згідно з апокрифами, зумовила падіння Люцифера). Таким чином, в образах чортів персоніфіковані примітивні інстинкти людини та її підсвідоме прагнення до всездозволеності, подолання певних морально-етичних норм» (с. 341).

Лише в закарпатських казках, оповідках існує літаюча русалка – повітруля, яка має ознаки і людини, і птаха. Онтологічні уявлення про людську долю, смерть і народження, на думку О. Тиховської, втілилися в образах Долі і Недолі, Смерті, демонів хвороб тощо. Широко описано персоніфікований образ Смерті у фольклорі регіону, його психоаналітичне підґрунтя, міфологічний характер, християнські та філософські нашарування у формуванні образу. Висновки до монографії є детальними і розлогіми, вони відтворюють зміст праці і є логічними та умотивованими.

Хочемо додати й певні зауваги. В описі шарканя – дракона варто зазначити, що саму назву перейнято з угорської – *sárkány* (дракон), від угорського населення Закарпаття, як, зрештою і назву босорканя – відьма, чарівний кінь – татош та інші. В угорському, як і в європейському фольклорі це популярний образ, в той час як в українців інших територій – це змії. Цікавим місцевим персонажем є казка Поган-дівка, Поган-дівча, жорстока володарка закарпатських замків, що поєднала в собі риси тварини і людини. А ще можна було згадати і про таких специфічних персонажів закарпатських казок як демони солерудника, Страхопуд тощо, які, хоч і виникли пізніше, та теж поставали в умовах підземелля, які навіювали страх на людей і потребу задобрення місцевих демонів.

Праця Оксани Тиховської спонукає до цікавих паралелей і думок, які можуть продовжуватися в подальших порівняльних чи інших дослідженнях. До прикладу, згадані нею уявлення про «стілець для відьми», тобто способи виявлення відьми в українців Закарпаття, є аналогічними до вірувань Угорщини, тому було б цікаво простежити їх витоки, адже в загальноукраїнській традиції такого немає. Або ж глибше дослідити, у чому полягає благотворний вплив казок на психіку дитини, адже практикується і психотерапія за допомогою казок тощо. Либонь, було б цікаво проаналізувати міфологічні, фольклорні образи у сув'язі з сучасними дослідженнями мозку, його нейрофізіології, діяльності «старого» і «нового» мозку, лімбічної системи, де містяться наші страхи і афекти, ці напрацювання нині застосовуються у психологічній практиці, психотерапії тощо (книги Д. Аннібалі, Л. Бройнінг, Д. Ардена та ін.). Праці з міфології та етнопсихології потребують широких знань, зокрема у порівняльному плані, вони є складними і не завжди достатньо обґрунтованими, тож нагромадження дедалі більших відомостей, інформації, студій допомагає дослідникам спиратися на більш тривкий ґрунт у своїх висновках, залучаючи відомості з різних, часто відлеглих теренів знань. Сподіваємося, що цьому сприятиме солідне, дуже розлоге дослідження Оксани Тиховської, цінне як з теоретичного, так і практичного боку для подальшого розвою різних теренів сучасних знань.

*Леся Мушкетик,
доктор філологічних наук,
член-кореспондент НАНУ
провідний науковий співробітник Інституту
мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М. Т. Рильського
НАН України, mushketik@ukr.net,
<https://orcid.org/0000-0002-1030-7140>*